

ORTA ÇAĞLARIN BAŞLARINDA AVRUPA VE TÜRKLER

The HON. S. RUNCİMAN

Istanbul Üniversitesi Bizans Tarihi Profesörü

Garbî Avrupa'da ekseriya yapılan bir hatâ da Türklerin Avrupa siyasetine ilk tesirleri dokundukları zamanın XI inci asırda başlamış olduğuna zahip olmaktır. Filvaki on birinci asrın sonunda Selçukların Suriye ve Anadolu'yu istilâsı garbın Haçlılar denilen harekâtını yaratmıştır. Fakat Avrupa'da Türklerin siyasî üfuzu Haçlılarla başlar demek, Selçukların ancak Uz¹ namındaki bir koluna mensup buldukları geniş Türk camiasının mevcudiyetinden haberdar olmamaktır.

Uzlar'ın X uncu asırdan evvel Avrupa'nın dikkatini çekecek hiçbir zorlamada bulunmadıkları doğrudur; fakat onlardan evvel Türkler Atlas Okyanusundan Sarı Denize kadar uzanan eski dünya toprakları üzerindeki nüfuzlarını kuvvetle hissettirmişlerdir. Orta çağların başlarında bu hususta bilgi ve istihbaratı en iyi olan ve Türklerin kıymetini takdir eden Bizans Sarayı, diplomatlarına Türkoloji tahsilini tavsiye ederdi. Cenupta Arap ve Acemler, Şarkta Çinliler bu hakikati aynı şekilde müdriktirler. Dil ve Antropoloji'ye dayanan asrî araştırmalar² birçok yeni delilleri ortaya koymuştur. Şimdi esas Türk kavimlerini emniyetle teşhis ve muhtelif zamanlarda dünya tarihine yapmış oldukları müthiş tesiri kat'iyetle göstermeğe muktediriz.

Ehemmiyetine rağmen Türklerin Şarkî Asya'daki tarihleri ile burada alâkadar olmayıp Ortaçağların başındaki Avrupa ile temas

¹ Türkler'in Uz kolunun diğer Türk kavimlerinden dil farkı, ötekilerinde «y» le başlayan kelimelerin Uzlar'da ekseriyetle «e» ile başlamasıdır. Türkmenler de Uz'durlar.

² Bu meselenin en güzel asrî hulasası R. Grousset'nin *L'Empire des Steppes* inde bulunur. Bu kitap Türk-Mogol tarihinin ve bilhassa büyük göçlerin iyi mercilere dayanan tam bir hikâyesidir.

ve oraya yüklenmelerini münakaşa etmek niyetindeyim. Ortaçağ Avrupasını meydana getirenlerin Türkler olduğunu iddea etmek mantıksız olmaz. Ortaçağ Avrupası Barbar İstilâları dediğimiz kabile hareketlerinin bir neticesi olarak meydana geldi ve her nekadar bu istilâlar nasıl olsa vukua geleceklerdiyse de Hunların şarktan ilerleyişi bunları harekete getirdi.

Hunların aslı uzun zaman dünyayı merakta bırakmıştır. Dehşet içinde bulunan o zamanın Avrupalıları bunların Sit sihirbaz kadınları ile step kumlarında yaşayan şeytanların münasebatından doğduklarına inanırlardı. Şimdi bunların Uzak Şark tarihinde büyük bir rol oynamış bir Türk kavmi olan Hyong-Nular olduklarını kat'iyetle biliyoruz. Hattâ Hyong-Nular'ın bir kolu ilerde IV üncü asırda Çin'in şimalinde bir imparatorluk kuracaktı. Fakat bu aralık Hyong-Nular'ın diğer mühim bir kolu Moğolistan'da birçok seneler hüküm sürdükten sonra Moğollar'ın Sien-pi kabilesi tarafından II nci asrın sonlarına doğru garba sürüldü.

Bunlar miladın başlangıcından beri yavaş yavaş garba doğru hicret etmekte olan Hyong-Nular'ın bir üçüncü koluna iltihak ederek bütün camiaya IV üncü asrın ortasında Avrupa'nın sınırlarına dayanacak kadar gayret aşıladılar³.

Avrupa'da iken Hunların tarihi herkesce o kadar iyi bilinir ki burada tekrara lüzum yoktur. Ortaya çıkmaları dehşet içinde kalmış olan Visigotları Roma İmparatorluğu sınırları içine sığınmağa sevketti, ve bundan sonra sabırsızlıkla serhadlere yığılıp İmparatorluk hudutları dahiline iltica etmek istiyen Cermen kabileleri Roma'nın inhidamına sebebiyet verdiler. Hunların bu şekilde Avrupa tarihinde oynamış oldukları rol, bir asır sonra çok sürmiyen Atila devrinde Avrupa işlerine doğrudan doğruya müdahalelerinden daha çok tesirli ve mühim olmuştur.

Hun tarihinin şu iki ciheti cidden dikkate değer: Evvelâ bozkırlardan gelen bir fatih tipi olan Atila. Atila medeniyetsiz bir adam değildi. Bizans diplomatlarından Priskos zevklerinin basit fakat şahsının son derece temizliğe meraklı bir adam manzarası

³ Poppe ve Barthold gibi bazı müsteşrikler Garp Hunlarının Milattan 35 sene evvel esas Hun camiasından ayrıldıklarını iddia ederler ve bu iddialarını lisan farklarına istinad ettirirler. Poppe *Asia Major* ve Barthold *Turks (Encyclopedia of Islam)* a bakınız.

arzettiğini bildirir. Latince ve Yunanca bilen bir kâtibî vardı. Ve kendine tâbî Got'lar arasında okur yazarlara dostça muamele ederdi. Bir idareci olarak kabiliyet sahibi ve âdil bir hükümdar olup diplomasi yoluyla yaptığı bütün işleri âdil sebeplere istinad ettirmesini severdi. Fakat bütün bunlara rağmen Atila'nın kurmuş olduğu İmparatorluğun uzun dayanmamasına sebep, gine Atila'nın yerleşmekten hoşlanmıyan ve daima yerden yere gezme ve dolaşmasını seven ruhudur. Ziraatın faydalarını anlamaktan çekinir ve şehirlerin güç ve karışık iktisadî hayatından istikrah ederdi. Bu yüzden birçok şehirlere kıymış ve amansız bir tahribci şöhretini kazanmıştır. Durup geniş İmparatorluğunu teşkilâtlandıracağına, mütemadiyen dolaşmak gayesiyle milleti yordu. Öldüğü zaman, Fransa ve İtalya'ya lüzumsuz seferleri Hunları bitkin bir halde bırakmıştı.

Diğer nokta, Bizanslılar her ne kadar kendileri ırkan son derece karışık bir milletse de bu seneler esnasında gayet geniş bir ırk politikası gütmeye öğrendiler. Her ne kadar Bizans kendi şehir ve eyaletlerine göz koyan Hunlardan hoşlanmıyorsa da, umumiyet itibarıyla yakında bulduklarına müteşekkirdi. Zira imparatorluğun büyük düşmanları Cermenlerdi. Cermen olmyan ve Cermenlere harp etmeye hazır kuvvetli bir devletin mevcudiyeti bilhassa bu devletten Cermenlere karşı fazla dostane olmyan askerlerin para ile temin edilebilmesi ihtimaline Bizans devlet adamları çok hassastılar. Bundan sonraki yedi asır zarfında bizans devlet adamlarının değişmez siyaseti en yakın düşmana (bu düşman ister Cermen, ister Acem, ister Arap, ister İslav olsun) karşı koymak üzere Türkleri çağırmaktı. Aynı zamanda bu siyasette muhtelif Türk kavimlerinin birbirlerine karşı rekabetinden istifade ederek onları birbirine katmak vardı. Bu sistem, Türklerin kendilerinin İmparatorluk için en büyük tehlike oldukları ve muhtelif kavimlerin Türklüğe karşı olan sadakatlerinin Bizans altınının bile bozmayacağı derece kuvvetli olduğu zaman iflâs etti.

Hunların ortadan kalkması Bizans İmparatorluğuna büyük bir darbe oldu. Onların yerini alan Utigurlar, Kutigurlar, Sabirler ve İlk-Bulgarlar gibi Türk kabileleri arasında ne İmparatorluğa ziyan verecek ne de müttefik olarak faydeli olacak derecede kuvvetli hiç biri yoktu. Bunlar ilerde Bulgar olarak teşekkül ettikleri zaman ehemiyet kesbedeceklerdi.

Fakat bu aralık altıncı asrın sonlarına doğru Bizans, Hunlar'dan değişik âdetlere malik diğer bir Türk kabilesi ile dostluk tesisine uğraşıyordu. Bunlar Çinliler'in Tu-Kyu ve Rumların Turkyaya dedikleri kavimdi. Bu, Türk kelimesinin ilk Avrupa'ya girişidir. VI ıncı asrın ortalarında Tu-Kyular⁴ Çin'den Hazer Denizine kadar yarı göçebe bir vaziyette iseler de, teşkilâtları daimî bir yerleşmeği göze alıyordu, ve Hunların mümeyyiz vasfı olan siyasî kararsızlığı göstermiyorlardı. Göçebelikten vazgeçerek bir yere yerleşmeğe çalışan ilk kavim değildirlere ve bu yerleşmeği Tabgaç Türkleri⁵ kadar tam bir şekilde yapmış değildiler. (Bu Tabgaçlar Şimalî Çin'i V ıncı ve VI ıncı asırlarda öyle iyi idare etmişler ve idareleri arkalarında o kadar derin bir iz bırakmışlardır ki Bizans tarihşinasları Şimalî Çin'e, onlara izafeten, "Tavgast," demişler ve daima bu ismi kullanmışlardır⁶ Tu-Kyu İmparatorluğu ikiye ayrılmıştı. Biri Moğolistanı ihtiva eden şarkî Tu-Kyu, diğere şimdiki Türkistanı ihtiva eden garbî Tu-Kyu. Bizansın teması Garbî Tu-Kyu ile idi.

O zamanlar Bizans Acemlere karşı bir müttefik istiyordu aynı zamanda Çin'den gelen ipek kervanlarının himaye ihtiyacı vardı. Bu iki noktayı nazardan Garbî Tu-Kyu'ların vaziyeti gayet müsaitti ve kendileri de bu hususta işbirliğine âmâde idiler.

567 senesinde Bizans sarayına bir Tu-Kyu elçisi geldi. Manyah isimindeki bu elçi bundan evvel İran'a gitmiş ve orada muvafak olamamıştı. Bizans'ta daha iyi neticeler elde etti. İran aleyhine bir Türk-Bizans ittifakı yapıldı ve ertesi sene Türk elçisi yola çıktığı zaman yanında Bizansın bir elçisi: Kilikyalı Zamarkos bulunuyordu. Zamarkos Tu-Kyu'ların yazlık paytahtı olan Pamir yamaçlarındaki "Akdağ,"a kadar gitti. Orada Çinli'lerin Çe-

⁴ Karışıklığa mahal vermemek üzere ilerdeki paragrafta Tu-Kyu ismini kullanıyorum.

⁵ Çinliler tarafından Top'a denilen

⁶ Bu kelime bilhassa Theophylaktos Simokatta tarafından kullanılmıştır, IX uncu asrın Arab müverrihleri «Tamgaç» tabirini Lo-Yang mıntikasına işaret etmek istedikleri zaman kullanıyorlar. Tabgaç Türklerinden tarihin ilk büyük Türk Kraliçesi, Kraliçe Hu (515-528) çıkmıştır. Bu Kraliçe ileride Toregene ve Cengiz Hanın silsilesine iltihak eden Sorgastanı gibi büyük Türk Kraliçelerin ilk nümunesidir.

tye-mi ve Rumların Dizabul veya Silzibul dediği İstemi Han⁷ tarafından gayet iyi karşılandı. İstemi Han asıl büyük Hakan olan ve şarkî Tu-Kyu'ya hükmeden Muhan'ın küçük kardeşi idi. Sarayının lüks ve debdebesi Zamarkos üzerinde büyük bir tesir yaptı⁸ Saray filvaki çadırlardan müteşekkildi; fakat bu çadırların içi sırma ile işlenmiş ipeklilerle kaplanmış ve birçok sanat eserleri ile süslenmişti. Han elçiyi dört ayağı dört altın Tavus kuşu olan altın bir divan üzerinde kabul etti. Ziyafetlerde altın ve gümüş tabaklar kullanılıyordu. Fakat Bizans elçisinin en çok beğendiği gümüşten bazı hayvanat heykelleri oldu. Dediğine göre bunlar Bizanslı sanatkarlar tarafından kıskanılacak kadar güzeldi. Tu-Kyu'ların ellerindeki demirin azlığını gizlemek üzere her tarafta demir parçaları bırakmakta olduklarını da not etti. Şamanı olduğu anlaşılan birçok ayinleri dikkatle takib ederken Tu-Kyu'ların şarap değil ayran içtikleri nazarı dikkatini celbetti.

Elçilik heyeti çok muvaffak olmuştu. Bunu hemen takib eden bir Acem heyetine dürüşt muamele edilerek geri gönderildi. 572 de Acemler'le Bizans arasında harp patlayınca bu Türk itilafı İmparatorun çok işine yaradı. Anankast adında bir Türk elçisi 571 de Bizans'ı ziyaret etti ve Bizanslılar da birbiri ardınca Evtikyos, Herodian ve Kilikyalı Paul diye tanılan üç sefiri Tu-Kyu'lara gönderdiler. Fakat 575 de İstemi Han vefat etti ve oğlu Tardu (Çinliler ona Ta-Teou diyorlardı) Bizans'a karşı daha az dost bir hal aldı. 580 senesinde ona gönderilen Bizans sefiri Valentinus'a fena muamele etti ve buna sebep olarak ta Bizans İmparatorunun bozkırlarda Tu-Kyu'lara hasım bazı Moğol kabileleri ile yapmış olduğu ittifak gösterildi. İki memleket arasında münasebet kesildi ve Tu-Kyular Acemlere karşı harbe devam etmekle beraber Kırım'daki Bizans tesislerine arka arkaya süvari akınları yaptılar. 598 de şimdi kendini Türklerin Hakanı addeden Tardu İmparator Morise tehditle dolu şedit bir mektup yolladı. Fakat bu tehditleri yerine getirmeğe muvaffak olamadı; zira Türk prensleri arasında kavga-

⁷ İstemi Han (552-575) Arab müverrihi Tabarî tarafından «Sincibu» diye anılır. Bu, kendisine verilen resmî lâkab olan «Yabğu» nun bir yanlış telaffuz şekli olsa gerek.

⁸ Bu sefaretin tam hikâyesi Bizans tarihçisi Menander tarafından anlatılır. Tu-Kyu'lar hakkında fazla izahat Theophylaktos Simokatta tarafından verilmiştir.

lar çıkmıştı. Bunların neticesi olarak Tardu 603 de hal'edildi ve sürgünde iken öldü. Bundan bir müddet sonra da büyük Tu-Kyu İmparatorluğu inhilâl etmeğe başladı. VII inci asrın sonlarına doğru bu İmparatorluk bir müddet için yeniden canlandıysa da artık Bizans ile teması kalmamıştı. Bundan sonra Şarkî Asya'da VIII inci ve IX uncu asırlarda büyük bir İmparatorluk kuran diğer büyük bir Türk kavmi olan Uygur'larla Bizans'ın teması yalnız Türkler arasında yayılmakta olan Nestori Hristiyanlığın misyonlarına inhisar etmiştir.

Zira bu aralık Bizans, bozkırlardan gelen diğer bir kavimle ciddi bir şekilde meşgul olmak mecburiyetinde idi. Bunlar Avar'lardı. Avar'lar Türklerden ziyade Moğollara yakındılar⁹. Ve bu yüzden Avrupa'ya akın etmiş Türk kavimlerinden daha iptidai idiler. Avrupa'ya atıcılıkta faydaları dokundu ve Garba özeni kulllanmasını öğrettiler. Bundan evvel Avrupa'da herkes ata özengisiz binerdi. Cenubî Avrupa'da büyük bir İmparatorluk kurup Bizans'ı bile tehdideden Bayan isminde büyük bir şefe (565-602) rağmen bu İmparatorluk çok devam etmedi, ve Macar ovalarında kalmış son Avarlar Şarlmayn tarafından mağlûbedildi¹⁰.

Avarların çekilmesi ile Karadeniz bozkırlarının hegemonyası Bulgarlara¹¹ intikal etti. VII inci asrın ortalarında Karadenizin

⁹ Barthold ve Poppe gibi müsteşrikler Moğol lisanlarının Türk lisanlarından daha çok geride kalmış olduğunu iddia ediyor. Bir zamanlar müşterek bir ilk Moğol-Türk lisanı olup olmadığı belli değildir.

¹⁰ Avarların aslı hâlâ münakaşa edilmektedir. Acaba bunlar Çinlilerin Juan-Juan dedikleri kavim mi idiler? Yoksa Theophylaktos Simokatta bunlara «sah-te Avar» demekte ve asıl Avarların Juan-Juanlar olduğunu iddia etmekte haklı mı idi? Bu hususta Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (1914), Pelliot, *A propos des Comans, Journal Asiatique* (1920), Hermann, *Atlas of China*, Minorsky, *Hudud El-Alam* (1937) e bakınız.

Grousset'nin *L'Empire des Steppes* ilâvesinde bu meseleye dokunulmamaktadır. Fakat vak'alar iddia ettiği kadar münakaşa götürmez değildir. Mu-hakkak olan bir şey varsa o da Avar sana'tının step sana'tına nazaran pek iptidai bir safhada bulunmuş olmasıdır.

¹¹ İlk Bulgarları en iyi anlatan *Ungarische Jahrbuch*'da (1930) Moravesik'in *Geschichte der Onoguren*, aynı zamanda Barthold'un *Encyclopedia of Islam*'da *Bulghar* bahsı, bunlardan başka Minorsky, *Hudud Al-Alam* ve Zlatarsky, *Bulgar İmparatorluğu tarihi* (Bulgarca) ile Runciman, *First Bulgarian Empire*'a da bakınız.

bütün Şimal kıyılarında uzanan Büyük Bulgaristan diye bir Krallık kurulmuştu. Bunu kuran Kubrat, Atilanın ahfadından olduğunu iddia ediyordu ve bu devlet Utigur Kutigur gibi son zamanlarda Avar hükmü altında kalmış Hun kabilelerinin bakayasını da ihtiva etmekte idi. Fakat uzun zaman dayanmadı. Kubrat'ın ölmesiyle beş oğlunun¹² her biri kabilenin bir kısmını peşine takarak çekip gitti. En büyüğü kabilenin nüvesi ile memlekette kaldı. Bir kısmı İtalya'ya geçti ve İtalya'da "Bulgar," köyleri Orta çağların sonlarına doğru bile teşhis edilebilirdi. Diğer bir kısım Orta Avrupa'da Avar hâkimiyetini tanıyarak yerleştiler; fakat biraz sonra Balkanlardaki Bulgarlara iltihak ettiler. Herkesce bilinen kısım 679 da Tuna'nın mansabına doğru ilerleyerek Balkan yarımadasına geçti ve bugün Bulgaristan denilen memleketi kurdu. Balkan Bulgaristanı'nın tarihi burada bizi alâkadar etmez; çünkü bu Bulgarlar kendi Slav tab'aları tarafından temessül edilmiş ve bir buçuk asır zarfında kendi Türk dil ve âdetlerini bırakarak temamiyle Slavlaşmışlardı. Bulgar kavminin en son ve belki de en büyük kısmı şimale, Orta Volgaya doğru teveccüh etti ve Orta çağlarda Ak veya Kama Bulgaristan denilen kırallığı kurdu. Bu kırallığın payitahtı olan Bolgar, aslında çadırlardan mürekkep cesim bir şehirdi. Mevkii şimdiki Kazan şehrinin 100 km. kadar cenubunda idi. Ak Bulgaristan tarihte heyecan verici bir rol oynamadı; fakat tam beş asır zengin bir devlet olarak kaldı. Zaman zaman orduları cenuba doğru akınlar yaparlardı; fakat bütün ehemmiyeti ticarî bir merkez olmasında idi. Bulgar pazarlarında her ırk ve memlekete ait tacirler görünürdü: Bizanslılar, Araplar, Skandinavyalılar, Acemler, Çinliler, hatta diğer Türkler bile burada kendi memleketleri emtiasını satar, odun, kereste ve esir satın alırlardı. Ak Bulgarlar IX uncu asrın sonunda İslâmiyeti kabul ettiler. Bu zamandan itibaren Bizans'lı diplomatlar onlardan çekinmeye başladılar. Bu devlet 1236 (veya 1237)¹³ ya kadar devam etti. O tarihte Bolgar şehri Moğol generali Subotay tarafından yağma edilerek bütün memleket Moğol İmparatorluğuna dahil oldu. Bu gün bu Bulgarları temsil eden Kazanla Kuyubişef arasında Çuvaş kabilesi vardır ve buradaki Tatarların çoğu

¹² Belki torunları.

¹³ Araplara göre 1236 Ruslara göre 1237.

onların ahfadındandır¹⁴.

Gelişleri eski Büyük Bulgaristan'ın inhilâline sebebiyet veren kavim, Hazer Türkleridir. Bu kavim Orta çağda Avrupa'ya gelen Türk kavimlerinin en şayanı dikkatidir. Asıl tarihleri pek malûm değildir. Lehçeleri bakımından bunlar her nekadar Hunlara ve İlk Bulgarlara bağlanıyorlarsa da Atilâ İmparatorluğuna bağlı olmamış olduklarına vesonraları Şarktan Garba doğru göçmüş bulduklarına inanmağa mahal vardır¹⁵. Tarih kayıtlarına ilk geçtikleri zaman kudretli bir kavim olarak görünüyorlar. 626 da Bizans İmparatoru Heraklitosu Hakanları Ziebel Tiflis'te ziyaret edip İmparatorun emrine 40,000 kişilik bir orduyu vermediği teklif etmiştir. VIII inci asrın sonunda Hazer İmparatorluğu, merkezi Aşağı Volga olmak üzere Aral Denizinden Urallar'a ve Kırım'a kadar uzanıyordu.

Hazerler çok geçmeden yerleşmiş bir devlet kurdular ve bu yeni devletin şehirleri zamanın en zengileri arasında idi. İlk Hazer paytahtı Kafkasya şimalinde Terek bozkırlarındaki Belencer şehri idi. Fakat Belencer Arapların 722-723 de yaptıkları bir akın neticesinde tahrip edildikten sonra payitaht Volga deltasında şimdiki Astrahan'a pek uzak olmayan İtil'e nakledildi. Belencer ve İtil ilk defa sırf kışlık payitaht olarak kullanıldı. Yazları Hakan bozkırlarda dolaşır. Fakat yavaş yavaş İtil daimî hükûmet merkezi oldu. Burası İtil nehri kolları tarafından üç kısma taksim edilmiş vası ahşap bir şehirdi. Hâkan ve maiyetinin ikamet ettiği Garp şehri vardı, Hazer ileri gelenlerinin oturduğu "Sarıkşar,"¹⁶ vardı ve nihayet ecnebi tüccarların ikamet mahalli ve pazaryeri olan şark şehri "Çamlık,"¹⁷ mevcuttu. Diğer büyük şehirler Terek'in mansabındaki Semender ve Kafkasya'ya doğru Tarku¹⁸, eski Fanagoria'nın

¹⁴ Çuvaş lehçesi Atilanın konuştuğu Garp Hun lehçesinin yegâne kalan nümunesi gibi görünüyor. Hazer ve İlk Bulgar Türklerinin kullandıkları Türk dili lehçesi de bu lehçenin aynı idi.

¹⁵ Evelki nota bakınız. Kabile örf ve âdetleri asıllarının daha şarkta olduğuna ima ediyor.

¹⁶ « Sarıkşar » « Sarı şehir » demektir. Arap müverrihleri buna « El-Beyza » « Beyaz şehir » diyorlar. Buna mukabil Ruslar, Sarıkale veya Sarı eli hatırlatan Sarkel şehrine « Bielaveya » Beyaz şehir diyorlar, Burada bir renk ve şehir ismi karışıklığı olsa gerek.

¹⁷ Acaba çam ağacından yapıldığı için mi « Çamlık » denmiş?

¹⁸ Semender ve Tarku belki aynı şehir için muhtelif isimlerdir. Marqurat böyle düşünüyor. *Östereuropaische Sterifzüge*'ye bakınız.

yerinde bulunan Azor denizi ağzında ticarî depo: Tamtarka, ve nihayet Bizanslı mimarlar tarafından taştan yapılmış olan Don üzerindeki Sarkel. Hazerlerin kendileri bilhassa koyun yetiştirici ve çiftçidirler. Hazeristan'ın başlıca ihracatı yün, bal, balmumu ve kurumuş balıktı. Fakat Hazeristan'ın büyük serveti Şark ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri geliyordu. VIII, IX ve X uncu asırlarda Avrupa'dan Çin'e ve Çin'den Avrupa'ya giden yol İtil, Tamatarka, ve Bizans'ın Kherson kalesinden geçirdi. Buradan geçen her metadan Bizanslılar da Hazerler de % 10 gümrük alırlardı. Hazeristan'ı gezen bütün seyyahlar memleketin zenginlik ve lüksüne hayran olmuşlar, kubbeli ve soğan şeklinde kuleli köşk ve sarayların karşısında hayranlıklarını bildirmişlerdir.

Hazerlerin idarî teşkilâtı kendilerine has bir şekilde idi. IX uncu asırda Hâkan artık memleketin idaresine karışmayan fakat devleti temsil eden bir rumüzdün başka bir şey değildi. Haremiyle beraber¹⁹ sarayında inzivada yaşardı. Hiç kimse yüzüne bakamaz ve sokaklardan geçerken hiç kimse sokağa çıkamazdı. Evvelâ muayyen bir sene geçtikten sonra ölmesi icab ederdi, fakat bu sonra değiştirildi ve ailesi içinden bir veliaht seçtikten sonra kendi eceliyle ölmesine müsaade edildi. Ölümünde 25 höcreden müteşekkil olan mezarı bir akar su üzerine inşa edilirdi; buna sebep kurtların mezara bu şekilde giremeyecekleri itikadı idi. Bu 25 höcreden hangisinde Hâkanın yattığı belli değildi; çünkü onu oraya götürüp koymuş olan köleler heman öldürülürlerdi. Mezarın adı Cennet'ti. Memleketin asıl idaresi babadan oğla intikal eden bir Hâkan muavinliğince yapılırdı. Bu Hâkan muavininin ismi Hâkan Beyi²⁰ idi. Başka iki Bey daha mevcuttu ki bunların biri Semender'de diğeri Tamatarka'da bulunurlardı.

Hazer dini aynı şekilde, beklenmedik bir dindi. Gerek Müslüman ve gerek hıristiyan misyonerleri Halife veya İmparatorun nüfuzunu çoğaltmak emeliyle hazerleri bu dinlerden birini kabule çok uğraşmışlardı. Hiç biri her hangi bir terakkî kaydedemedi ve 800 senesinde birden bire Hazerler resmen Museviliği kabul ettiklerini ilân ettiler. Bozkırlarda uzun müddetten beri bazı yahudiler yerleşmiş bulunuyorlarsa da bunların siyasî hiç bir nüfuzu

¹⁹ Her biri bir kralın kızı olan 25 zevcesi ayrıca 60 odalığı vardı.

²⁰ Konstantin Profiroyenetor birine Haganos diğereine Pekk diyor.

yoktu. Hazerler Museviliği kabul etmekle, her hangi dini vesile ederek her hangi bir siyasi entrika çevirmek istiyen başka bir devletin emellerine set çekmiş oluyorlardı. İleri gelen bütün Hazerler Musevî oldu. Fakat ordu esas itibariyle Müslümandı ve asılzadelerin bir kısmı -meselâ XI inci asırda Tamatarka Beyi'nin olduğu gibi- Hıristiyandılar. Mahkemelerde yedi hâkim bulunuyordu. Kanunlara göre karar veren iki musevî, kilise kanununa göre hüküm yürüten iki hıristiyan, şeriatı göre hüküm veren iki müslüman ve yalnız aklı selime istinadeden bir putperest.

Bizans, Hazerlerle daimî temasta idi. Bozkırların en medeni ve müstakar devleti bu idi ve Türk dostlukları siyasetine sadık olan Bizans için Hazerlerin dostluğunu temin elzemdi. Birçok elçiler, tacirler, misyonerler Bizans'tan İtil'e gidip geliyorlardı. Maalesef bu seyahatler hakkında hiç bir mufassal rapor bulunamamıştır. Yalnız ileride Slav'ları hıristiyanlığa çevirecek olan Aya Kirilî'nin İtil'e seyahati kısaca anlatılmıştır. Kiril İtil'de son derece büyük bir samimiyetle karşılanmış ve Hâkanın da hazır bulunduğu bir mecliste musevî hahamlarla bir münakaşa yapmıştır. Fakat Her ne kadar bu seyahat için İbranceyi öğrenmek zahmetine katlanmışsa da hıristiyanlığa dönenlerin miktarı az olmuştur. İkinci Justinyen 703 de Hazer Hâkanının sarayına sığındığı zaman Hâkan kendisine zevce olarak kız kardeşini vermiştir. Otuz sene sonra Leon III Araplara karşı yapılan bir ittifaka kuvvet vermek için oğlu ve veliahtı olan Konstantine bir Hazer prensesi istemiştir. Prensesin ismi evlenmezden evvel Çiçek Sultan'dı. Bizans'a geldiği zaman beraberinde yeni modalar getirdi, geldiğinden biraz sonra Bizans'ın bütün şık kadınları Tsitsakion denilen yeni bir elbise giyiyorlardı. Bir asır sonra büyümekte olan Rus tehlikesine karşı İmparator Teofilos Hazerlerle çok sıkı teşriki mesaiye başladı. İşte bu zamandır ki Bizans'lı mimarlar Hazerlere Sarkel (ağlebi ihtimal Sarı Kale) müstahkem mevkiini inşa ettiler. X uncu asrın sonuna doğru Hazerler Ruslara karşı birçok mağlûbiyetlere uğradılar. Ruslar 965 de Sarı Kaleyi alıp tahrip ettiler. 1016 da Bizanslılar eski siyasetlerini değiştirerek Hazerlere karşı bir seferde Ruslara yardım etmek üzere bir donanmayı Karadenize yolladılar. 1030 da Hazer devleti bütün ehemmiyetini kaybetmişti. Bizanslılar yanlış bir hesap yapmışlardır. Hazerlerin yerine çok çetin ve daha az sevimli kavim-

ler kaim oldu²¹. Hazer devleti büyük bir devlet olduğu zaman Burdalar Kabarlar Bulgarlar gibi Hazer olmıyan diğer bir çok Türk kabilelerini ihtiva ederdi. IX uncu asrın ilk yarısında Hazer memalikinden Garba doğru göç etmekte olan ve lisanı itibariyle Türklerden fazla Finlere yaklaşan bir kabile geçti. Bunlar Macarlardı²². Macarlar Hazer idaresi altında buldukları zaman Hazerler tarafından bütün kabileyi velâyeten idare etmek üzere asıl bir Türk Kabar ailesi tayin edildi. Bu aile ileride Macar Kral ailesi oldu. Macar asilzadelerinin de Kabar aslından olmaları muhtemeldir²³. Bizanslı muharrirler Macarlara daima "Türkler," derler ve Bizans Sarayı protokolu Macar hükümdarından bahsettiğinde "Türkler Prensi," tabirini kullanır.

Macarların heman peşinden Türk oldukları muhakkak olan Peçenekler²⁴ geldi. Peçenekler eski Tu-Kyu İmparatorluğuna tâbi bir kabile iken VIII inci asırda Karluk Saltanatının büyümesi üzerine Macarları önlerine katarak IX uncu asrın sonlarına doğru Hazer memalikinden geçtiler. Asrın son on senesi zarfında Prutla Dnieper arasına yerleşmiş bulunuyorlardı. Daima göçebe olarak kaldılar ve çetinlikleri ile meşhurdular. Bizans İmparatoru Konstantin Profiroyenitos'un dediği gibi Macarların yegâne korktukları millet bu idi. Bizans, hem Peçenek ve hem de Macarlarla daima temasta bulundu ve onları gerek İmparatorluğun düşmanları ve gerekse birbirleri

²¹ Bir kaç sene evvel Hazerler hakkında daha çok fazla malûmat vermek kabildi. Bu malûmat X uncu asırda İspanyol Yahudilerinden Çışday ile Hazer Hâkanı Yusuf arasındaki muhaberata müstenitti, fakat bu muhaberatin hakikî olup olmadığından daima şüphe edilmiştir ve son zamanlarda M. Grégorie tarafından *Byzantion* mecmuasının 1937 senesindeki nushasında çıkan *Le Glozel Khazar* isimindeki makale bu şüphelere o kadar kuvvet vermektedir ki, bunun me haz olarak kullanılması imkânsız gibi oluyor. Mamafih mektupların esası üzerinde yapılacak yeni bir ilmî tetkik bunların X uncu asra ait olduklarını ispat etmesi mümkündür, Baumgarten, *Aux Origines de La Russie*, Roma 1939 a müracaat.

²² Macarlar için yukarıda bahsi geçen Moravesik'in makalesine ve aynı zamanda Homan ve Skefku'nun *Macaristan tarihi* (Macarca) I inci cilt (Homan tarafından) Budapeşt 1928. ve Macartney'nin *Magyars in the Ninth Century* (Cambridge) 1930'a Bakınız.

²³ Macarların Onogurlarla karışmış olmaları ve Ougre veya Hongrois tabirinin oradan kalmış olması ihtimali vardır.

²⁴ Peçenekler için halâ en iyi kitap Vasilievski'nin «*Bizans ve Peçenekler* (Ruşça) Petersburg 1872» adlı eseridir.

aleyhine kışkırttı. Asrın son senelerinde İmparator Macarları Balkan Bulgarları aleyhine kullanırken Bulgarlar imdatlarına Peçenekleri çağırdılar. Peçenekler o derecede muvaffak oldular ki Macarlar yerleşmiş oldukları memleketi bırakıp Karpatları aşmak ve şimdi Macaristan diye bilinen ovalara göçmek mecburiyetinde kaldılar. Bu aralık Peçeneklerin hükmettikleri yerler aşağı Tunayı ihtiva edecek kadar büyüdü. Bizans, her ne kadar Peçenek nüfuzunun büyümesine memnu olmadıysa da Baltık'tan Ege denizine kadar uzanan Slavlar içine Macarların girip bu kütleyi ikiye ayırması faideden halî değildi. Macarlar garbî Avrupa'da bir asır kadar süren birçok akınlar yaptıktan sonra yeni memleketlerine yerleştiler ve içinde Bizansın da tesiri bulunan aslında garplı olan bir medeniyet iktisap ettiler.

Mamafi Peçenekler hiç bir zaman yerleşmediler. XI asrın sonuna kadar Don'la Tuna arasında dolaşmağa devam ettiler. Asrın son senelerinde zaten Selçuk ve Normanlar'la uğraşmaktan bitap olan Bizans için adam akıllı büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. 1091 senesinde büyük bir Peçenek istilâsı bazı Türk müttefiklerin yardımı ile Bizanslılar tarafından durduruldu. Levurnium muharebesinde Peçenekler öyle bir mağlubiyete uğradılar ki bir türlü ondan sonra belleri doğrulamadı. Anna Koniena'nın dediği gibi "o gün on bin kişilik bir millet yok edildi.". Bizans'ın bu büyük zaferi medyun olduğu kavme Bizanslılar Kuman, Ruslar Polortsi derler; fekat kendileri kavimlerine Kıpçak Türkleri adını veriyorlardı. Reisleri Bonyak ve Tugur Han Bizans'ta büyük birer Kahraman olarak karşılandılar. Kıpçaklar²⁵ esasen Siberya'nın yukarı Obi veya İrtuk havalisinden gelmiş ve Uzların²⁶ yakın akrabası olan Kımık Türk grubuna dahil bir Kavme benziyorlar. Aglebi ihtimal daima Uzların şimali şarkisinde kalarak onlarla beraber garba doğru hiçret etmişlerdir. Balkan istilâlarından sonra Uzlar zayıflayınca Karadeniz sahillerine yerleştiler ve Peçeneklerin ortadan kalkmasıyla Don'dan Volga'ya kadar olan Bozkırların hâkimi olarak kaldılar. Fakat yerleşmeğe bağlılıkları yoktu. Bozkırlar haricinde kalan memleketlerle alâkadar değildiler ve bu yerler

²⁵ Kıpçaklar hakkında en iyi asrî yazı *Seminarium Kondakovianum* (Prague, Belgrade 1935 ve ileriki seneler) de çıkan Rasovsky'nin «Polovitsi» namındaki makaleleridir. Bunlar Ruscadır ve birer Fransızca hülâsaları vardır.

²⁶ Kımıklar Uz'lar gibi kelime başlarında «y» yerine «e» yi kullanılır.

hakkında hiçbir siyasî emelleri yoktu. Bozkırlar haricindeki yerlerde para için harp ederlerdi. Kendilerine güvenebiliyorlardı. Bilhassa bu Kavimde Türkçülük hisleri kuvvetli değildi. Bizanslılarla Peçeneklere karşı, Gürcü Kralı İkinci Davut ile Selçuklara karşı, Volga Bulgarlarına, Harezmi Türklerine, Uzlara karşı bir gayri Türkle birleşip harp etmekten çekinmezlerdi. Bu vasıflar Kıpçakları yabancı ordular içinde kullanılmağa çok elverişli bir eleman yapardı. En büyük düşmanları Ruslardı. Ruslar Bozkırlarda şehirleri olduğu için mütemediyen Kıpçakların darbelerine maruz kalmışlardır. Rusların meşhur Prens Igor destanı Kıpçaklara karşı yapılan muvaffakiyetsiz bir seferin hikâyesidir. 1204 de Şarkı Roma İmparatorluğu Frenk ve İtalyanlar tarafından talan edildiği zaman Bizansın Rusyadaki büyük kızı Kiev şehri Kıpçakların eline düştü.

Kıpçak nüfuzu 1237 ye kadar devam etti. Bu senede Moğol Generali Subotay birkaç seferde Kıpçakları dağıttı. Birçok Kıpçaklar yok edildi 40.000 aile reisleri Kutan ile Macaristan'a iltica ederek Hıristiyan olup Macarlara karıştılar. Geri kalanlar Moğollara tebaiyet edip en garptaki Moğol Hanlığı olan ve Ruslar ve Moğollarca Altın Ordu diye bilinen Hanlığın nüvesini teşkil ettiler; fakat buraya Araplar Kıpçak Hanlığı namını vermeğe devam ettiler.

Avrupa işlerine müdahalesi Kıpçaklardan evvel vaki olmasına rağmen Uzları en sona bıraktım²⁷.

²⁷ Uzlar için, Barthold, «Guzz» kelimesi *Encyclopedia of Islam* da ve Rasovsky'nin *Seminencium kondakovinium* (Rusca 1933) da *Rusya'da Peçenek ve Türkler* adındaki makalesine bakınız.

